

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНО ДОЦІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Іванчук С. А.

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри дошкільної освіти

Донбаський державний педагогічний університет

вул. Генерала Батюка, 19, Слов'янськ, Донецька область, Україна

orcid.org/0000-0002-9655-0634

ivanchuk.sabina@gmail.com

Ключові слова: *системний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, аксіологічний, культурологічний, компетентнісний, середовищний і технологічний підходи.*

Розвиток екологічної освіти має відбуватися на основі синтезу трьох основних підходів (тенденцій), що сьогодні існують: тенденції формування сучасних екологічних уявлень, тенденції формування принципово нового ставлення до природи і тенденції формування нових стратегій і технологій взаємодії з природою. З огляду на вивчення феноменології фахової підготовки майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дітей дошкільного віку, варто чітко визначитися у методологічних підходах до її розуміння та можливостей реалізації.

У загальній інтерпретації методологія означає універсальний інструментарій наукового пізнання певного явища. У педагогічній науці методологія визначає ту чи іншу систему принципів, способів організації, побудови теоретичної і практичної діяльності; вчення про основи пізнання й перетворення педагогічної дійсності. Методологічні засади конкретизуються у вигляді педагогічних парадигм, підходів, концепцій, систем, технологій.

У статті розкрито особливості методологічних підходів (системний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, аксіологічний, культурологічний, компетентнісний, середовищний і технологічний) до процесу професійної підготовки майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки у дітей дошкільного віку. Проаналізовано характеристики, структуру та аспекти застосування підходів. Відбір методологічних підходів нами було здійснено на підставі виявлення їхніх конструктивних можливостей, особливостей предмету, логіки і завдань дослідження, а також відповідно до інноваційних процесів, що відбуваються сьогодні на терені освітнього простору вищої педагогічної школи під впливом його екологізації і позначаються на специфіці та проблемному полі дослідження.

Проблематика даної статті має своєчасний та актуальний характер, що підтверджується діяльністю міжнародних організацій, які сприяють екологізації освіти, і документами нормативно-правового забезпечення екологічної освіти України.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE EDUCATORS FOR THE FORMATION OF ENVIRONMENTALLY FRIENDLY BEHAVIOR IN CHILDREN

Ivanchuk S. A.

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Preschool Education
Donbas State Pedagogical University
Henerala Batiuka str., 19, Sloviansk, Donetsk region, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9655-0634
ivanchuk.sabina@gmail.com*

Key words: *systemic, synergetic, personal-activity, axiological, culturological, competence, environmental and technological approaches.*

The development of environmental education should be based on a synthesis of three main approaches (trends) that exist today: trends in the formation of modern environmental ideas, trends in the formation of a fundamentally new attitude to nature and trends in new strategies and technologies of interaction with nature. Given the study of the phenomenology of professional training of future educators to form environmentally sound behavior of preschool children, it is necessary to clearly define the methodological approaches to its understanding and feasibility.

In the general interpretation, methodology means a universal toolkit of scientific knowledge of a particular phenomenon. In pedagogical science, methodology determines a system of principles, methods of organization, construction of theoretical and practical activities; doctrine of the basics of cognition and transformation of pedagogical reality. Methodological principles are specified in the form of pedagogical paradigms, approaches, concepts, systems, technologies.

The article reveals the peculiarities of methodological approaches (systemic, synergetic, personal-activity, axiological, culturological, competence, environmental and technological) to the process of professional training of future educators for the formation of environmentally sound behavior in preschool children. The characteristics, structure and aspects of application of approaches are analyzed. The selection of methodological approaches we made on the basis of identifying their design capabilities, features of the subject, logic and objectives of the study, as well as in accordance with the innovative processes taking place today in the educational space of higher pedagogical school under the influence of its greening. research.

The issues of this article are timely and relevant, as evidenced by the activities of international organizations that promote the greening of education, and documents of regulatory and legal support of environmental education in Ukraine.

Постановка проблеми. Згідно з концепцією екологічної освіти в Україні, стратегічним завданням є формування поколінь із новою екологічною культурою, новим екологічним світоглядом на принципах гуманізму, екологізації мислення, міждисциплінарної інтеграції, історизму та системності в контексті збереження і відновлення природи України та її біологічного різноманіття.

Мета статті – проаналізувати методологічні підходи до процесу професійної підготовки май-

бутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки у дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зосередимо увагу на характеристиці таких основоположних підходів до процесу професійної підготовки майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дітей дошкільного віку, як системний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, аксіологічний, культурологічний, компетентнісний, середовищний і технологічний.

Системний підхід як метод наукового пізнання (за І. Блаубергом та Е. Юдіним) відповідає загальнонауковому рівню методологічного знання, віддзеркалює базову домінуючу основу розроблення експериментальних освітніх систем, зокрема системи професійної підготовки майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дітей дошкільного віку. Його сутність та характерні ознаки як методологічного концепту впливають із досліджень феномену систем та системного аналізу [1; 3].

Якісною характеристикою системи є її структура. Вона демонструє будову, конфігурацію та характер закономірних зв'язків елементів (компонентів) системи, взаємовідносини складників, які є відносно самостійними, проте виявляють себе у постійному зв'язку та русі, і спосіб їх взаємодії забезпечує специфіку та стійкість системи.

Поняття «системний підхід» використовуємо як методологічний орієнтир педагогічного дослідження, що має гуманітарну сутність. Системний підхід як метод наукового пізнання вимагає розглядати явище, що вивчається, як цілісну систему у сукупності її елементів, їх зовнішніх і внутрішніх зв'язків, відповідних ієрархій та функцій, отже, як статичне й динамічне утворення. Використання системного підходу передбачає реалізацію таких методологічних вимог: виокремлення елементів досліджуваного цілого як самостійних утворень; дослідження структури стійких зв'язків, що виникають між елементами в результаті їх взаємодії; застосування цієї структури як алгоритму для дослідження певних явищ та процесів [1]. У сукупності на прикладному рівні вони забезпечують цілеспрямованість, структурність, функціональність, керованість та результативність функціонування системи. Усі ці характеристики системного підходу мають гармонійно відбиватися у системі підготовки майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дошкільників. Звернення до системного підходу дало змогу кваліфікувати фахову підготовку у вказаному напрямі як освітню систему, що функціонує у часі та просторі на рівні цілісності та взаємозв'язку всіх її елементів (блоків), етапів розвитку та руху до більш розвиненого та оптимального для неї стану.

Отже, на основі системного підходу професійну підготовку майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дитини у загальному вигляді маємо розглядати як ієрархічну динамічну педагогічну систему у нерозривній єдності її структурно-функціональних складників (підсистем), що забезпечує формування готовності студентів до означеного напрямку професійно-освітньої роботи.

Новітнім досягненням теорії систем є *синергетичний підхід* до розвитку та перетворення складних систем, який тісно пов'язаний із системним та є наступною вихідною методологічною настановою наукового пошуку.

Оскільки завдання синергетики полягає у пошуку законів еволюції і самоорганізації світу, еволюції складних систем, таких як, наприклад, природні та соціальні (В. Кинельов), фахова підготовка майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дошкільників цілком логічно пов'язана із включенням в освітній процес синергетичних уявлень про цілісність та взаємозв'язок природи, людини і соціуму.

За синергетичними уявленнями на фахову підготовку майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дошкільників як складну, відкриту систему можна екстраполювати такі сутнісні характеристики систем: 1) неоднорідність і значна кількість елементів; 2) властивості окремих елементів і властивості системи емерджентні й до цілого не зводяться; 3) ієрархія системи – наявність декількох рівнів і способів досягнення їх мети, що породжує конфлікти рівнів системи; 4) агрегація – об'єднання декількох параметрів системи в параметри більш високого рівня (параметри більш низького рівня знаходять висвітлення в агрегованих параметрах вищого рівня); 5) багатофункціональність – здатність великої системи до реалізації багатьох функцій у даній структурі, що виявляється у властивостях гнучкості, адаптації, живучості (гнучкість – властивість змінювати мету функціонування залежно від умов функціонування чи стану підсистем; адаптація – зміна мети функціонування зі зміною умов функціонування системи; живучість – здатність змінювати мету функціонування за відмови чи ушкодження елементів системи); 6) надійність – властивість системи реалізовувати задані функції за певний час і забезпечувати задані параметри якості; 7) безпека системи – здатність не завдавати шкоди технічним об'єктам, персоналу, довкіллю; 8) стійкість – властивість системи виконувати свої функції за умови виходу параметрів зовнішнього середовища за певні обмеження; 9) вразливість – здатність зазнавати пошкоджень під час впливу зовнішніх і внутрішніх чинників [2].

Особистісно-діяльнісний підхід є наступним методологічним інструментом дослідження. У руслі гуманістичної парадигми епіцентром освіти є особистість як вільна, активна індивідуальність, здатна до спілкування та співробітництва з іншими людьми, самою собою та довкіллям. Освіта розглядається як соціокультурний простір становлення особистісного образу людини (О. Асмолов, І. Бех, О. Бондаревська, Б. Гершун-

ський, В. Зінченко, І. Зязюн, В. Кремень, О. Пехота, С. Подмазін, В. Семиченко, Ю. Сенько тощо).

Тож особистісний підхід до організації освітнього процесу передбачає зосередження зусиль на виявленні рівня екологічних знань, умінь, переконань, потреб, особливостей поведінки, їхнього місця у структурі особистості студента, рівня фахової еколого-педагогічної підготовки і виявленні потреб, інтересів та мотивів, створенні сприятливого гнучкого середовища для вільного особистісно-професійного зростання майбутнього вихователя у процесі його фахової підготовки, забезпеченні та підтримці процесів самопізнання, самореалізації та самовдосконалення особистості студента, збереження його індивідуальності.

Іншим аспектом застосування особистісного підходу у системі підготовки майбутніх вихователів до освітньої роботи у досліджуваному сегменті є його включення у змістово-процесуальний контекст щодо набуття студентами досвіду формування екологічної поведінки дітей, сприйняття вихованців крізь призму їхніх особистісних надбань та перспектив розвитку, суб'єктності в освітньому процесі, підтримки дитячої індивідуальності на шляху опанування гуманних способів взаємодії з природним довкіллям.

Відомий постулат «особистість формується та виявляє себе лише у діяльності» інтегрує особистісний та діяльнісний підходи в єдине ціле. Теоретичне обґрунтування діяльнісного підходу подано у дослідженнях П. Гальперіна, В. Давидова. О. Леонтьєв стверджував, що все життя людини є системою діяльностей, що змінюють одна одну [6, с. 181].

Особистісно-діяльнісний підхід передбачає організацію освітньої та предметно-практичної екологічної діяльності у певному соціальному контексті, що створює позитивне мотиваційно-емоційне тло. Важливою умовою виступають гуманістичні установки викладача по відношенню до студентів: прийняття індивідуальності кожного, виявлення емпатійного ставлення, довірливе діалогічне спілкування, підтримка потреби самопізнання та саморозвитку. Педагогічний вплив на майбутніх вихователів поступається місцем творчому процесу взаєморозвитку суб'єктів освітнього процесу. У руслі ідей теорії діяльності важливою характеристикою екологічної особистості (це стосується і вихователів, і вихованців) є прагнення до непрагматичної активної взаємодії зі світом природи, що найбільшою мірою формується через освоєння відповідних стратегій і технологій взаємодії з конкретними природними об'єктами.

Аксіологічний підхід як наступна методологічна настанова логічно пов'язаний з особистісно-діяльнісним, бо, по-перше, у сучасному науковому

просторі й людина, й освіта визнаються вищими суспільними цінностями. По-друге, дотримання аксіологічного підходу у процесі фахової підготовки спрямовує на сприйняття майбутніх вихователів як носіїв ціннісних орієнтацій, у тому числі й екологічних, урахування їхньої ролі у формуванні професійної готовності до екологічного виховання дошкільників, зокрема їхньої екологічно-доцільної поведінки. По-третє, аксіологічний вектор умотивований на сприйняття самоцінності особистості вихованців і ключову роль педагога у формуванні їх ціннісно-сміслової сфери.

Аксіологічні засади освітнього процесу досліджували І. Бех, Ю. Бойчук, В. Гриньова, В. Зінченко, І. Зязюн, Н. Максимчук, В. Огнев'юк тощо.

Відзначимо декілька методологічних положень аксіологічної теорії, що мають значення для проєктування системи підготовки майбутніх вихователів, спрямованої на формування їх готовності до формування екологічно доцільної поведінки дітей дошкільного віку та обґрунтування структури означеної готовності: тип особистості визначається притаманною їй ієрархією цінностей, що зумовлює специфіку її буття; цінності, що відбиваються в індивідуальній життєдіяльності людини, входять у психологічну структуру особистості у вигляді особистісних цінностей, які віддзеркалюються у свідомості як ціннісні орієнтації; сукупність ціннісних орієнтацій створює концентр свідомості, що забезпечує сталість особистісних проявів, наступність певного типу поведінки та способу життя; ціннісні орієнтації виступають потужним чинником, що регулює та детермінує мотивацію особистості; ціннісні орієнтації виявляють себе як на свідомому, так і підсвідомому рівні, визначаючи спрямованість вольових зусиль, поведінкових актів, інтелекту, моральних переконань; розвинені ціннісні орієнтації є ознакою зрілої особистості, виконують функцію життєвих цілей та мотивів діяльності; ціннісні орієнтації формуються в процесі соціалізації за умови цілеспрямованого виховання та освіти [4].

Аксіологічний підхід дає змогу оцінювати ефективність фахової підготовки в контексті мотиваційно-ціннісного компонента готовності майбутніх вихователів до еколого-педагогічної діяльності, який, до речі, є системоутворювальним, бо слугує індикатором інтересу до означеного сегменту професійної діяльності, потреби в опануванні знань та адекватного досвіду, усвідомлення самоцінності екологічного розвитку дитини, спрямованості професійно-творчого потенціалу на розв'язання проблем екологічної освіти дошкільників.

Вивчення екологічних ціннісних орієнтацій майбутніх вихователів дає змогу на підставі їх специфіки, наявного рівня та динаміки кори-

гувати та прогнозувати змістово-діяльнісний аспект педагогічної взаємодії у створеному освітньому середовищі, відбирати та впроваджувати технологічні продукти для реалізації задуму нашого дослідження.

Екологічні проблеми сьогодення є не лише економічними та технологічними, а й передусім духовно-моральними, тож докорінних змін потребує внутрішній світ самої людини: подолання егоїстичних настроїв стосовно природи, культу споживацьких цінностей. Таким чином, у контексті аксіологічного підходу цілепокладання фахової підготовки майбутніх вихователів спрямовується на розвиток і коригування ціннісних орієнтацій по відношенню до природи на підставі інтеграції засвоєння екологічних знань та екологічно доцільних практик, формування турботливого, відповідального ставлення своїх вихованців до всього живого.

Використання *культурологічного підходу* як методологічної основи дослідження теоретико-методологічних засад підготовки майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дошкільників зумовлене низкою чинників: сучасна освіта розглядається як форма трансляції культури, і водночас освіта виконує культуротворчу функцію; метою освіти є формування особистості як людини культури; формування особистості в освітньому процесі відбувається у просторі загальнолюдської культури з урахуванням конкретних культурних умов життєдіяльності людини; основоположним принципом освіти в контексті культури є принцип креативності, реалізація якого передбачає створення умов для творчого розвитку викладачів і студентів в атмосфері співробітництва та співтворчості; процеси екологізації освіти вимагають моделювання таких освітніх технологій, які б спрямовувалися на формування екологічної свідомості, екологічних цінностей та екологічної поведінки, тобто загалом екологічної культури, яка є невід'ємним складником загальної культури особистості. Зрощування екологічної освіти та культури має стати важливою основою екоморальної самосвідомості сучасної людини та її планетарного мислення.

Культурологічний підхід у розумінні вчених – це бачення освіти крізь призму культури, розуміння освіти як культурного процесу, що здійснюється у культуровідповідному освітньому середовищі, усі компоненти якого наповнені людськими смислами і слугують людині, яка вільно виявляє свою індивідуальність, здатність до культурного саморозвитку та самовизначення у світі культурних цінностей (В. Біблер, С. Гессен, І. Ісаєв, Й. Песталоцці, В. Слатьонін, В. Сухомлинський, К. Ушинський).

Культурологічний підхід уможлиблює побудову екопедагогічного знання на підставі інтеграції гуманітарних наук зі спеціальними дисциплінами екологічного напрямку, поєднання універсально-загального та конкретно-спеціального (еколого-професійного) дискурсу в контексті системи «людина – культура – соціум – природа».

Таким чином, культурологічний підхід в обґрунтуванні фахової підготовки майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дошкільників дає змогу розглядати та проєктувати цей процес як культуротворчий, з огляду на його ціннісну, гуманістичну та інтегративну спрямованість у визначенні цілей, змісту, форм і методів, принципів і технологій освітньої роботи.

У сучасному науковому дискурсі широко обговорюється природа освіти, що будується на *компетентнісному підході*.

Компетентнісну парадигму освіти обґрунтовано у працях В. Андрущенка, І. Беха, А. Богуш, І. Зимньої, О. Овчарук, О. Пометун, Дж. Равена, О. Сисоевої, А. Хуторського та ін.

Компетентнісний підхід акцентує увагу на формуванні готовності майбутнього вихователя до виховання екологічно доцільної поведінки дітей дошкільного віку, що кваліфікується як результат фахової підготовки.

Проєктуючи погляди вчених на цю проблему, відзначимо, що на етапі професійної освіти майбутні вихователі мають накопичити, з огляду на екологічну доміную, досвід пізнавальної діяльності, досвід способів майбутньої професійної діяльності, досвід емоційно-ціннісних відношень [5].

Наголосимо також, що кожен студент в умовах педагогічного вишу має усвідомити важливість вироблення професійних компетентностей, бо це відкриває шлях до гідного працевлаштування в умовах конкуренції та швидкоплинної динаміки розвитку суспільства. Професійно-особистісна компетентність прокладає місток і до конструктивного розв'язання життєвих проблем, виконання інших соціальних ролей, перегляду життєвого сценарію загалом.

Останнім часом у педагогічній науці активно обговорюється роль *середовищного підходу* в освіті. У загальноприйнятому вигляді середовищний підхід розглядається як синтез теорії та технології управління процесами формування та розвитку особистості через середовище, основу яких становлять ідеї феноменології, теорії коеволуції, екологічної психології, синергетики та теорії соціалізації.

Середовищний підхід акцентує увагу на взаємовпливові та взаємодії суб'єктів освітнього

процесу та середовища (як засобу та розвитку всіх його учасників), як способу їх співбуття. Використання середовищного підходу як освітньої стратегії у формуванні готовності майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дошкільників указує на те, що цей процес повинен ґрунтуватися на таких положеннях: фахова підготовка має спиратися на ціннісно-сміслові орієнтації та гармонійну взаємодію з природним довкіллям, що потребує поєднання традиційних середовищних компонентів (норми та вимоги, зразки й приклади дій) із компонентами, що забезпечують використання діалогових форм та сценаріїв в опануванні доцільного екологічного досвіду, право вибору й зняття жорстких обмежень у спілкуванні та освітній діяльності; логіка освітнього процесу має ґрунтуватися на логіці взаємодії особистості з довкіллям (середовищем) на підставі набуття студентами індивідуального еколого-практичного досвіду та можливостей його застосування в освітній роботі з дітьми в ЗДО; процес фахової підготовки майбутніх вихователів до означеного сегменту діяльності повинен базуватися на врахуванні як зовнішніх чинників, просторово-часового режиму навчання, впливу стихійних обставин, так і внутрішніх (ставлення до себе і природи, внутрішня мотивація та потреби, рівень екологічної свідомості, особливості екологічних уявлень, індивідуальний досвід екологічно доцільної поведінки). З іншого боку, напрацювання зарубіжних та вітчизняних учених доводять, що, взаємодіючи із середовищем, особистість набуває важливих професійних якостей: уміння розпізнавати та оцінювати його можливості, проектувати (за змістом і формами) та трансформувати залежно від цілей як компонент освітнього простору ЗДО, у тому числі й екологічний.

Загально визнаним є той факт, що суттєвою ознакою сучасних трансформаційних процесів в освіті є їх технологізація. Використання *технологічного підходу* в освітній діяльності як методологічного інструментарію зумовлене необхідністю оптимізації освітнього процесу, підвищення його якості, ефективності та гарантованого досягнення очікуваного результату.

Він активно запроваджується у процес фахової підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти (Н. Гончар, Н. Грама, Т. Жаровцева, Л. Зданевич, К. Крутій, І. Мардарова, Н. Миськова, Л. Онофрійчук та ін.).

Ураховуючи характеристику сучасних технологій навчання у виші, домінуючими в контексті нашого дослідження вважаємо технології проблемного, проєктного, діалогового, інтерактивного навчання, ігрові та комп'ютерні технології, технологію емпатуерменту. Їх використання пов'язане з актуалізацією та розвитком сфери екоморальних якостей, потреби в екологічно доцільному способі життя, критичного мислення, діяльнісно-практичних та рефлексивних навичок, комунікативних і творчих умінь, здатності працювати у команді, вміння взаємодіяти з довкіллям, бачити наслідки дій та поведінки.

Загалом технологічний підхід у підготовці майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дошкільників можна позиціонувати як гнучке керування освітнім процесом на відповідних етапах експериментальної роботи з метою гарантованого досягнення проміжних та кінцевих результатів за допомогою адекватно вибраних технологій.

Висновки. Отже, вибір означених наукових підходів зумовлений їх комплементарністю і тим, що аксіологічний, культурологічний, компетентнісний підходи дали змогу виявити провідні сутнісні риси процесу підготовки майбутніх вихователів до формування екологічно доцільної поведінки дітей, а системний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, технологічний, середовищний підходи сприяли розробленню та реалізації адекватної системи формування готовності студентів до роботи у досліджуваному напрямі. Вищезначені методологічні позиції було покладено в основу дослідницької стратегії: з одного боку, визначення відповідного конструкту фахової підготовки студента, який опановує спеціальність «Дошкільна освіта» бакалаврського рівня вищої освіти, а з іншого – окреслення проблемного поля діяльності вихователя, що націлена на педагогічно обґрунтовані дії щодо формування екологічно доцільної поведінки дошкільників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. Москва : Наука, 1973. 270 с.
2. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. Москва : Прогресс, 1988. 461 с.
3. Горбань О.М., Бахрушин В.С. Основы теории систем і системного аналізу : навчальний посібник. Запоріжжя : ЗІДМУ, 2004. 204 с.
4. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. Москва : Политиздат, 1986. 223 с.
5. Краевский В.В. Методология научных исследований. Санкт-Петербург, 2001. 148 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Академия, 2005. 352 с.
7. Миськова Н.М. Використання інтерактивних вправ у взаємодії з дошкільниками. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 22. Т. 2. С. 162–165.

REFERENCES

1. Blauberg I.V., Judin Je.G. (1973) Stanovlenie i sushhnost' sistemnogo podhoda [Formation and essence of the system approach]. Izd-vo «Nauka».
2. Gibson Dzh. (1988) Jekologicheskij podhod k zritel'nomu vosprijatiju [Ecological approach to visual perception]. Progress.
3. Gorban' O.M. Bahrushyn V.Je. (2004) Osnovy teorii' system i sistemnogo analizu: navch. posibnyk [Fundamentals of the theory of systems and system analysis]. Zaporizhzhja: GU „ZIDMU”.
4. Zdravomyslov A.G. (1986) Potrebnosti, interesy, cennosti [Needs, interests, values]. M. Politizdat.
5. Kraevskij V.V. (2001) Metodologija nauchnyh issledovanij [Research methodology]. SPb.
6. Leont'ev A.N. (2005) Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality]. M. Akademija.
7. Mys'kova N.M. (2020) Vykorystannja interaktyvnyh vprav u vzajemodii' z doshkil'nykamy [The use of interactive exercises in interaction with preschoolers]. Innovacijna pedagogika. Vypusk 22. Tom 2.